

Тема 1.

Філософія як світогляд, її призначення, зміст і функції у суспільстві

Питання теми

1. Філософія і світогляд. Походження, проблематика та особливості філософії як світогляду.
2. Філософія як особлива форма суспільної свідомості.
3. Функції філософії.
4. Місце та роль філософії у сучасному суспільному житті.

Тема №1. Лекція.

На питання: “Що таке філософія?” - існує, на перший погляд, проста та зрозуміла відповідь: *філософія – це любов до мудрості*. Саме слово “філософія” утворене від двох грецьких слів: “любов” та “мудрість”. Ще в V ст. до н.е., коли вперше використовували цей термін спочатку *Піфагор* (біля 580 –500 рр. до н.е.), а пізніше *Платон* (427-347 рр. до н.е.), сенс філософії вбачали в пошуках мудрості, істини. Платон вважав, що завдання філософії – у пізнанні споконвічних та абсолютних істин. Взагалі *пошук істини, прагнення до мудрості* та до знань у стародавній Греції визначались як вищі духовні цінності. А філософи, зокрема, софісти, своїм завданням вважали саме навчання мудрості.

Доцільно поставити запитання, а що таке *мудрість* і чи розкриває сутність філософії відповідь на це запитання? Якщо звернутися до філософських джерел, то ми знайдемо багато визначень ознак мудрості, серед яких і повнота знань, і моральна досконалість, і внутрішня цільність духу, і в цьому контексті слово “філософія” означає *прагнення до духовної цілісності людського існування* – в античності саме такий зміст вкладали в це слово. І в Новий час *Р.Декарт* (1596-1650), наприклад, під мудрістю розумів не тільки розважливість у справах, але і досконале знання усього того, що може пізнати людина. Він вважав, що кожен народ тим більше освічений, чим краще в ньому філософствують, тому і немає для держави більшого блага, ніж мати дійсних філософів. Але етимологія слова, та й загальне буденне використання цього терміну в античності надавало йому значення, яке не відповідало академічному уявленню про філософію в більш пізні часи. Йдеться про те, що філософія в той час була нероздільною з людським існуванням, що філософський елемент був присутній у людській діяльності; тобто філософія в реальному античному житті була осмисленням повсякденності, внесенням розуміння всього сущого як єдиного. Філософія як любов до мудрості, перш за все, означало *гуманістичну та практичну її спрямованість*.

Філософія виникає із внутрішньої потреби людської діяльності та культури дати відповідь передусім на *смісложиттєві, світоглядні* питання. Філософія пройшла складний та суперечливий шлях, перш ніж відокремилась в самостійну сферу діяльності із своїми особливими функціями. Така діяльність була спрямована на утворення найбільш загальних знань та абстрактних ідей. Людство взагалі проходить досить довгий шлях розвитку цивілізації та культури, перш ніж виникає настійна потреба у виокремленні всезагального як такого, потреба в спеціальній роботі з ним. Хоча ідеї узагальненого типу були накопичені ще до появи філософії, остання виникає якраз тоді, коли з'являється необхідність у роздумах про самі ці всезагальні ідеї. Таким чином з'являються *філософські ідеї* як особливі явища духовної культури, які концентрують в собі не якісь завершені істини, а, перш за все, *проблеми-питання*, знахідки та сумніви, спрямовані на досягнення граничних підстав буття. За своїм походженням такі ідеї конкретно-історичні, а за сенсом трансісторичні, трансепохальні. Народжені думкою конкретних особистостей (скажімо, стародавнім греком, французом XVIII ст., німцем XIX ст.), філософські ідеї та концепції обов'язково зберігають індивідуальну, епохальну, національну специфіку. Разом з тим, вони мають дивовижну властивість бути зрозумілими, необхідними людині іншої епохи, країни, національності. Ще і в цьому сенсі вони *загальнозначущі* і належать людству як цілому.

Зрозуміло, що зміст філософії далеко не вичерпується дослідженням мудрості, та й остання врешті не може бути остаточно визначеною за своїм змістом. Мудрість, як і знання, невичерпна.

Своєрідність філософського способу досягнення (усвідомлення) світу полягає в побудові *системи абстрактних понять та універсальних категорій*, за допомогою яких створюється логічно аргументована система теоретичних знань про світ як ціле та місце людини в цьому світі. Філософія спрямована на пошук відповідей на головні питання буття. Цих питань, зрозуміло, немало, але головні з них свого часу дуже стисло сформулював геніальний *Іммануїл Кант* (1724-1804): *Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватися? і Що таке людина?* В історії філософії відповіді на ці питання були різними, але всі вони можуть бути умовно зведені до проблеми *відношення людини та світу*, а в більш абстрактному вигляді - до проблеми *суб'єктивного та об'єктивного*, яка була сформульована видатним німецьким філософом *Г.Гегелем* (1770-1831). Ця теза про відношення мислення до буття набула принципового характеру в антропологічному матеріалізмі *Л.Фейєрбаха* (1804-1872), а пізніше була сформульована *Ф.Енгельсом* (1820-1895) як *основне питання філософії*. Згідно з тлумаченням цього питання, в залежності від вирішення його онтологічної частини, тобто, що вважати в якості основи світу, філософію розділяють на два напрямки: матеріалізм та ідеалізм. *Матеріалізм* – філософське вчення, яке в основу світу поклало матеріальну субстанцію. *Ідеалізм* – вчення, згідно якому основу світу складає духовна субстанція, або ідея. Зрозуміло, що такий поділ філософії ні в якому разі не вичерпує всю

множину та плюралізм філософських ідей. Тим більше, що далеко не усі філософи поділяють цю думку. Визначене Енгельсом основне питання філософії про відношення духу до буття слід вважати проблемним і не приймати це визначення за остаточну істину.

Доцільним у цьому зв'язку було б звернути увагу на *специфіку* філософських проблем. Не випадково, багато філософських питань відносять до числа “вічних”. Це не означає, що ці проблеми схожі на проблеми вічного двигуна або квадратури кола, над якими безуспішно ламали голови багато людей на протязі тисячоліть. У класичному плані філософія завжди прагнула досягнути такі питання, як, наприклад: Що таке буття? Що таке людина та в чому полягає сенс її існування? Що таке істина? Як співвідносяться свобода і необхідність? Ці питання були поставлені майже три тисячі років тому, але сказати, що вони вже вирішені остаточно, було б великим перебільшенням. Вічними такі питання називаються саме тому, що вони настільки важливі для філософії та життя і одночасно настільки глибокі та неоднозначні, що кожне нове покоління філософів *відтворює* їх заново і не задовольняється тими рішеннями, які вони знаходять у своїх попередників. Таких питань у філософії немало, і вони й до сьогодні залишаються відкритими, актуальними, проблемними. Однак, це не означає, що філософія не розвивається. Перш за все, розвиток філософії визначається через *поглиблення* її проблем. Мова йде про те, що філософські питання конкретизуються історичною добою, культурою, і тому вони носять динамічний та історичний характер. Вирішення ж проблем у філософії не може бути остаточним, тобто таким, котре знімало б проблему взагалі. Сказане має безпосереднє відношення й до формулювання основного питання філософії.

1. Людина, яка знаходиться в системі культури, тією чи іншою мірою обізнана з поняттям філософії, може дати їй певну оцінку, визначити своє ставлення до філософського знання. Це зумовлено тим, що рано чи пізно індивід змушений вирішити для себе ряд проблем, зрозуміти, що таке світ, як він виник, чи має початок у часі, чи існує нескінченно; чи існують закони розвитку; що таке закономірність, і яке місце в світі займає випадковість тощо.

Філософія необхідна, бо жодна людина не може обійтись без системи ідей, переконань, які передають її уявлення про світ і її відношення до світу. Адже жити – означає спілкуватись зі світом, звертатись до нього в силу духовної, психологічної необхідності. Прагнення мати повне уявлення про світ властиве кожній освіченій людині, яка не повинна бути обмеженою ні в чому. На шляху до філософії люди шукали відповіді на безліч питань у міфології, релігії, створюючи з їхньою допомогою певну картину світу. Філософія знайшла свій, специфічний підхід до вирішення цих питань. Саме тому варто було б назвати

ці питання не просто філософськими, а світоглядними. Тож найперше слід визначити, що являє собою світогляд.

Світогляд – це результат духовного освоєння, усвідомлення дійсності з позицій взаємовідносин природи і людини, макрокосмосу і мікрокосмосу. Це складне, синтетичне, інтегральне явище суспільної та індивідуальної свідомості. Суттєве значення для характеристики світогляду має пропорційна присутність в ньому різних компонентів – знань, вірувань, переконань, настроїв, прагнень, надій, цінностей, ідеалів тощо. Аналіз показує, що структурно світогляд має духовно-практичну природу, функціонально він адекватний свідомості. Йому притаманні ті ж “світові проблеми”, котрі хвилюють філософію, але виявлені вони на рівні мови реального життя, завжди зрозумілої і посиленої для тих, хто сповідує даний світогляд. Дійсна суть світогляду “захована” не в предметі і формі його вираження, а в функції, яка полягає в забезпеченні відповідності самосвідомості суб’єкта його життєвому світу. Саме тому поняття світоглядної самосвідомості, залежно від обставин і культури індивіда, здатне матеріалізуватись у різних формах свідомості. Якою мовою (політики, права, моралі, мистецтва, релігії тощо) та чи інша людина виявляє своє світоглядне кредо – залежить від її соціального буття, способу життя, досвіду, знань, культури і т. д. Істотним є те, що незалежно від форми і мови, світогляд повинен бути органічним виразом самосвідомості суб’єкта, він має поєднувати і узгоджувати внутрішній світ індивіда, його “Я” із зовнішнім світом, врівноважувати суб’єктивні інтереси і об’єктивні обставини, свободу і необхідність, особисте і суспільне. Це означає, що функції світогляду і самосвідомості полягають у забезпеченні духовного і практичного самовизначення індивіда в тому реальному світі, який є сферою його життя.

У структурі світогляду виділяється пізнавальний (гносеологічний) компонент, що ґрунтується на узагальнених знаннях – професійних, повсякденних і т. п. і являє собою універсальну картину світу, в який систематизуються результати індивідуального і суспільного пізнання, стилі мислення народу, епохи тощо.

Морально-вольовий компонент – це емоційно-вольове засвоєння, перетворення в особисті погляди вірувань, знань а також цінностей і моральних норм у практичні вчинки і дії. Крім того, це вироблення певної психологічної настанови щодо готовності до дії.

Ще одним компонентом є ціннісно-нормативний (аксіологічний), призначення якого – забезпечити вміння керуватися певними суспільними регуляторами, до яких належать цінності, ідеали, переконання, вірування, норми, директивні дії тощо. Цінність – властивість предмета, явища задовольняти потреби, бажання індивіда. До системи цінностей можуть входити уявлення про добро і зло, щастя і нещастя, сенс і мету життя і т. п. Згодом формується певна ієрархія цінностей, на вершині якої – абсолютні цінності, зафіксовані в тих чи інших

суспільних ідеалах. На їх основах виникають соціальні норми: правові, релігійні, моральні та інші, які регулюють повсякденне життя.

До структури світогляду входить також практичний компонент. Світогляд – це не тільки узагальнені знання, а й реальна готовність людини до певного типу поведінки в різноманітних обставинах. Без практичної складової світогляд носив би абстрактний характер. Навіть орієнтація світогляду на споглядальну позицію в житті все одно проектує, стимулює певний тип поведінки.

Інший поділ світогляду – на буденний і теоретичний, який відбувається через форми відображення і відповідні їм об'єкти, – за традицією називають рівнями світогляду.

Буденний світогляд виникає через почуття, емоції, настрої, в яких відображується діяльність людини. Він рухомий, мінливий, емоційно забарвлений, не має стрункої, логічної форми, позбавлений моменту самоусвідомлення у виборі мети і цінностей свого існування. У буденному світогляді позиція людини визначається не осмисленими оцінками, а почуттями любові чи нелюбові, симпатіями і антипатіями.

Теоретичний світогляд (теоретичний рівень світогляду) ґрунтується на поняттях, концепціях, теоріях, гіпотезах, ідеях і т.п. На цьому рівні створюється світоглядна картина, яка допомагає пізнавати сутність явищ, планувати і реалізовувати свої дії, організовувати життя відповідно до уявлень про його сенс. Теоретичний рівень характеризується логічною оформленістю. На основі самоусвідомлення аналітичного мислення, сумніву теоретичний світогляд стає фундаментом для формування переконань, чіткої життєвої позиції.

Історично першою формою світогляду є міфологія, яка виникає на найбільш ранньому етапі суспільного розвитку і є наслідком уявлень, а не логічно-теоретичного мислення. Через міф, тобто сказання, легенду людство намагалось відповісти на такі глобальні питання як походження, упорядкування світу в цілому, виникнення найважливіших явищ природи, тваринного світу, людства. Значну частину міфологічних поглядів створюють космологічні уявлення. Велика увага в міфах приділяється різним стадіям життя людей, таємниці народження і смерті та ін. Особливе місце займають міфи про досягнення людей: винайдення ремесел, здобуття вогню, розвиток землеробства тощо.

Міф у його первісній формі – це не історія, яку розповідали, а реальність, в якій жили. Світопорядок тлумачено у ньому як єдність людини з природою, космосом. Міф не сприймався рівноцінним дії первісного колективу. Як особливий тип світогляду, специфічне образне уявлення про природу, колективне життя, він слугував для виправдання певних суспільних настанов, санкціонував певний тип вірування і поведінку. Як найбільш рання форма людської культури, міф об'єднував у собі початки знань, релігійні вірування,

емоційну, моральну і естетичну оцінки ситуацій. Утім, міф – не пізнання дійсності в традиційному розумінні цього слова, а процес чуттєвого світосприймання, оскільки ґрунтується на вірі.

Для первісної людини знання не існувало в об'єктивній формі, а мислення співпадало з тим, що вона переживала, отже, міф – це не розповідь, а колективне “переживання”, “прогривання”, “відтворювання” шляхом колективних містерій – діянь. Людина в міфології “розчинялася” у природі, зливалася з нею як її невід'ємна частина.

Розповідаючи про минуле і пояснюючи сучасне і майбутнє, міф забезпечував духовний зв'язок поколінь. Зміст міфу здавався первісній людині правдивою реальністю, яка заслуговувала абсолютної довіри.

Саме слово “міф” успадковане від давніх греків. Проте значення даного поняття дуже відрізнялося від сучасного його трактування. “Міф” – “слово”, “розповідь” – на перших порах не протиставлявся “логосу”, первісним значенням якого також є “слово”, “мова”. Тільки пізніше “логос” стало означати здатність до мислення, розум.

Поряд з міфологією слід назвати і таку форму світогляду як релігія. Релігія є формою світогляду, в якій світ розділено на земний, що сприймається органами почуттів людини, і потойбічний – небесний, надприродний. Спілкування з таким світом здійснюється через культові дії. Релігія дає відповіді на всі питання, що виникають в процесі життєдіяльності людини. За допомогою молитви та інших культових дій люди звертаються до надприродних сил, щоб попросити у них допомоги у розв'язанні життєво важливих проблем і захисту. Тому найважливішою особливістю релігії є поклоніння надчуттєвим силам, які уособлює Бог. Тобто, на відміну від міфологічного, релігійний світогляд виходить з принципу монізму.

Світоглядні конструкції, включаючись у культову систему, набувають характеру віровчення, стають основою формальної регуляції, регламентації, впорядкування і збереження звичаїв, норм, традицій. За допомогою обрядовості культивуються почуття любові, доброти, терпимості, милосердя, справедливості тощо, які, стають особливо цінними, якщо пов'язані з священним, надприродним.

Міфологічно-релігійному світогляду властивий особливий духовно-практичний характер. Історичні особливості цього світогляду пов'язані з низьким рівнем освоєння людиною дійсності та її залежності від невідкорених сил природи, а також з недостатньо розвинутим пізнавальним апаратом. Пізнання ж по своїй суті веде до оволодіння істиною, до об'єктивного знання. Тому з розвитком людського суспільства з'являються передумови виникнення нової форми освоєння світоглядних проблем, яка носить не тільки духовно-практичний, але

й теоретичний характер. На зміну символу приходить розум – логос, тобто філософія.

2. Філософія – це системно-раціоналізований світогляд. Спочатку вона виступає як пошук світової мудрості. Термін “філософія” в перекладі з грецької означає “любов до мудрості” (phileo – люблю, sophia - мудрість). Вважається, що це слово вперше застосував давньогрецький математик і мислитель Піфагор (VI ст. до н.е.) стосовно до людей, які прагнуть до інтелектуального життя і правильного способу життя. Завдяки Платону цей термін закріпився у європейській культурі. Спочатку він означав сукупність усіх теоретичних знань, що охоплювала не тільки практичні спостереження і висновки, початки наук, але і роздуми людей про світ і про себе, про сенс життя і цілі людського існування. Мудрість цінувалась тому, що дозволяла приймати практичні рішення, служила засобом керівництва людською поведінкою і способом життя. Джерелом розвитку філософії на перших етапах були спостереження людини за її власним життям, її сім'єю, суспільством, державою.

Філософія успадкувала від міфології і релігії їхній світоглядний характер, світоглядні схеми, а також весь обсяг позитивного знання, здобутого людством протягом тисячоліть. Але вирішення світоглядних проблем відбувається під іншим кутом зору, а саме з позицій раціональної оцінки, з позицій розуму. Ідея філософії – результат її історичного розвитку; зміст цієї ідеї – відображення дійсних суперечностей розвитку філософії і всього того, що визначає зміст і форму цього розвитку.

Філософія – це теоретично сформований світогляд, система загальних поглядів на світ у цілому, на місце людини в ньому. Отже, світогляд у філософії виступає у формі знання і носить систематизований впорядкований характер. Цей момент суттєво зближує філософію і науку. Філософію вважають матір'ю науки, і перші природознавці були одночасно філософами, а сама філософія прагне використати теоретичні методи дослідження, логічний інструментарій для обґрунтування своїх положень, вироблення достовірних, загально значимих принципів та положень.

У процесі нагромадження дослідного матеріалу і удосконалення методів наукового дослідження відбувається диференціювання форм теоретичного освоєння дійсності. Вже Арістотель виділяє із свого вчення логіку – науку про правильне мислення; психологію – науку про думку; метафізику – власне філософію. Він вважає, що метафізика – “пані всіх наук”, що зумовлено значно вищим рівнем її зрілості на той час порівняно з іншими науками.

В XVI – XVII ст., відповідаючи на запитання часу, наука починає виділятися у самостійний соціальний інститут. Відбувається диференціювання конкретних наук, які освоюють окремі аспекти природи і суспільства, спираючись на

досвідні, емпіричні методи дослідження. Філософія ж бачить своє завдання в синтезі людських знань, у формуванні єдиної картини світу.

Предмет філософії змінювався відповідно до розвитку культури. На питання, що таке філософія, мислителі відповідали по-різному. Але незважаючи на всілякі історичні зміни, все-таки зберігався зв'язок між старими і новими формами духовної діяльності, який характеризував філософську думку. Гегель з цього приводу справедливо зауважив: скільки б не відрізнялися між собою філософські системи, вони подібні тим, що всі вони є філософськими системами.

В центрі уваги філософів завжди була природа. Саме вона стала предметом вивчення перших грецьких філософів. Їх цікавили космогонічні та космологічні питання: виникнення і будова світу, Землі, Сонця, зірок. Ядром філософії на різних стадіях розвитку, було вчення про першооснову всього сущого. З цього приводу погляди мислителів були неоднаковими, але вони прагнули пов'язати людські знання в єдине, чим проблема першооснови зливалася з важливою проблемою єдиного і загального. Отже, філософія тоді існувала як філософія природи або натурфілософія.

Поступово у філософію ввійшли і стали постійним предметом питання суспільного життя. Це засвідчують назви філософських праць: “Держава” і “Закони” Платона; “Політика” Арістотеля; “Слово о законі і благодаті” Іларіона; “Про громадянина” та “Левіафан або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської” Т. Гоббса; “Два трактати про державні напрямки” Д. Локка; “Про дух законів” Ш. Монтеск'є; “Філософія права” Гегеля тощо.

Предметом роздумів філософів була і сама людина, її природа, розум, почуття, мова, мораль, пізнання, релігія, мистецтво і т.п. У грецькій філософії відхід від космосу до людини зробив Сократ, для якого головними були питання людського життя і смерті, смислу людського існування, призначення людини, змісту знання, істини, справедливості. Утвердження людини як центральної фігури в філософській проблематиці продовжувалося і пізніше. Філософи різних епох загалом розглядали людину як “вінець творіння”, найдивовижнішу істоту Всесвіту, котра здатна на подвиг, творчість, благородство, альтруїзм, самопожертву і водночас – істоту, котра творить зло. Так всебічно людину не розглядає жодна інша, крім філософії, система знань. Звичайно, природу, суспільство, людину вивчають фізика, хімія, геологія, біологія, історія, мовознавство, антропологія, фізіологія, психологія. Однак, суб'єкт, якого розглядаємо, поза відношенням до об'єкта, втрачає свої властивості, перестає бути суб'єктом, перетворюючись просто на біологічну, психологічну, і т.д. істоту. Отже, предметом філософії є природа, суспільство і мислення у своїх найзагальніших закономірностях та взаємозв'язках, розглядувані під кутом зору відношення “людина – світ”. Тільки в такому співвідношенні (а не сам

собою світ, або сама собою людина) реальність є підставою світогляду і справді філософського знання.

При визначенні предмета філософії закономірно виникає питання про ставлення філософії, як різновиду знання до проблеми відносин її з наукою. Філософи різних епох завжди задумувались над питанням про співвідношення філософії та науки. Аналізуючи ці дві форми суспільної свідомості, бачимо, що вони подібні й водночас різні. Зближує науку і філософію така обставина: філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, виразити їх у теоретичних формах. Філософія і наука вирости з одного коріння, потім відокремились одна від одної і стали самостійними, але не уподібнилися. Тому будь-яка спроба їх ототожнення спричинює тяжкі, інколи навіть трагічні наслідки. Такими були наслідки спроби тлумачити філософію так, як тлумачили математику або механіку, ще тяжчими стали наслідки спроб “натуралістичного тлумачення” філософії Сталіним. Згубними виявилися і спроби некомпетентного втручання філософії в справи науки (розправа з кібернетикою та генетикою у колишньому СРСР 40 – 50 років).

При порівнянні філософії з будь-якою наукою чіткіше виявляється специфіка філософії як форми універсального теоретичного знання. Вона має справу з фундаментальними основами світогляду, тобто з фундаментальними характеристиками людського буття. Відомий сучасний філософ Х. Ортега-і-Гассет писав: “Я визнаю філософію як пізнання Універсуму, і необхідно розуміти під ним цілісну систему розумової діяльності, в якій регулярно проводиться наближення до абсолютного знання”.

Філософське узагальнення має значно більший обсяг, ніж наукове, його завдання – зведення всього суттєвого до думки, яка знімає суперечність між знаннями і предметом. М.К. Мамардашвілі вважає, що філософія – це така діяльність, такий роздум над будь-якими проблемами (природними, моральними, естетичними, соціальними тощо), коли вони розглядаються під кутом зору остаточної мети історії світу.

Крім універсалізму – характерного способу освоєння дійсності – філософії притаманний субстанціалізм (від лат. “substantia” – сутність, те, що лежить в основі). Субстанція – це основа, яка дозволяє зводити чуттєву багатоманітність речей та змінність їх властивостей до чогось постійного, відносно стабільного і такого, що самостійно існує. Субстанціалізм виявляється у прагненні філософів вияснити внутрішнє влаштування і розвиток світу не генетично, а через єдине начало. Слід зауважити, що універсалізм і субстанціалізм – не дві різні основи, а єдина ознака філософії, оскільки остаточні узагальнення філософії завжди підпорядковані виявленню субстанції всіх речей.

Крім універсалізму і субстанціалізму специфіка філософії виявляється в особливій настанові, напрямі мислення, який починається з сумніву,

переосмислення звичних поглядів, традицій, норм. Твердження кожного з великих мислителів у той же час було запереченням думки попередника. Сумнів у достовірності одержаного знання покладено в основу будь-якого філософського вчення. Такий сумнів може бути абстрактним, метафізичним або конкретним, діалектичним, але саме він, сумнів, заперечення характеризує кожен філософську систему, а отже, і визначає специфіку філософії.

“Найголовніше в теоретичній настанові людини, яка філософствує, – писав німецький філософ Е. Гуссерль, – дійсна універсальність критичної позиції, рішучість не приймати на віру жодної готової думки, жодної традиції”.

Але сумнів не виступає самоціллю, а є засобом перевірки достовірності знань, вірувань, настанов. У зв'язку з цим відкидаються знання, які віджили свій час, а більш нові закріплюються на міцному фундаменті. О. Герцен писав, що істина цікавила філософію у всі часи, її розглядали з різних сторін, висловлювали по-різному, і кожне таке споглядання перетворювалося у школу, систему. Істина шляхом різнобічних визначень вимальовується все виразніше; щоразу після розглядання з різних кутів зору відпадає половина, яка приховує образи, уявлення, і думка потроху знаходить точні, влучні поняття.

На відміну від науки, характерною рисою філософії є її суб'єктивність, що визначається особливостями носія – світогляду людини, місцем людини в суспільстві, її інтересами тощо. Отже, філософія завжди має особистісний характер. Наукове знання безособове та інтерсуб'єктивне. Якщо дві людини відрізняються рисами характеру, місцем у суспільстві, вихованням, інтересами, то вони будуть мати різні світогляди. Ці люди стануть прихильниками різних філософських напрямків, якщо спробують висловити власний світогляд у систематичній та явній формі. Ніхто не буде вивчати, наприклад, оптику за працями Гюйгенса, Ньютона або Юнга. Оптика значно краще та більш точно викладена у сучасних підручниках.

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що від початку свого існування, маючи духовно-практичну спрямованість, філософія орієнтує людину на самовизначення у навколишньому середовищі. Вирішальне значення мають відповіді на запитання: що означає бути, що означає жити, в чому сенс і оправдання людської діяльності? Особливості тієї чи іншої історичної епохи сприяють різноваріантності вирішення цих проблем. І логіка філософського розвитку така, що труднощі, які виникають в тій чи іншій системі, знаходять поступове вирішення в інших філософських системах, які виступають вираженням духу свого часу.

3. Будучи складовою частиною культури, філософія виконує у суспільстві важливі функції. У межах цілісної структури філософії основні її функції взаємопов'язані і взаємно детермінують одна одну.

Розглянемо спочатку взаємний зв'язок світоглядної і онтологічної функцій філософії. Онтологія (від грецького – суще) – вчення про Буття, його сутність, форми, фундаментальні принципи та категорії. Ще в античній філософії були розроблені різні варіанти онтології. Однією з суттєвих категорій, за допомогою якої намагалися виразити онтологічне розуміння світу, була категорія субстанції. Субстанцію розуміли як загальну чи то матеріальну, чи то ідеальну основу явищ світу. Поряд з категорією “субстанція”, частково збігаючись за змістом з нею, в онтології вживаються категорії “природа” і “матерія”.

Незважаючи на різноманітність варіантів відповідей на запитання про сутність і структуру Буття, проблеми онтології визначають специфіку філософського знання. І це за умови, що у багатьох філософів, у ряді філософських шкіл онтологічна частина вчень перебуває на периферії інтересів або зовсім не визнається приналежністю філософського знання (наприклад, у позитивізмі).

На основі вищесказаного можна окреслити зв'язок між світоглядною та онтологічною функціями філософії. Характер світорозуміння, зокрема розуміння природи і сутності людини, визначається різноманітними життєвими позиціями, установками, спрямованістю життєдіяльності людини. Це може бути фаталістична установка: природа цілком і однозначно визначає і сутність, і вчинки людини, людина приречена бути маріонеткою природних сил. Це може бути волюнтаристична установка: людина може бути вільною щодо природи, діяти за “законом” сваволі (своєї волі). Це може бути і установка Ф. Бекона: природу можна підкорити на основі і відповідно до пізнаних її законів. Проте безоглядна віра в самодостатність наукових знань таїть значну загрозу безпеці людства.

У наш час зв'язок світоглядного і онтологічного вимірів філософії знаходить своє втілення в широкому використанні філософських принципів та ідей у розробці як конкретно-наукових (фізичної, хімічної, біологічної тощо), так і загальнонаукової картин світу. Особливо плідними виявились висновки І. Пригожина про те, що в системі природи людсько-земна природно-соціальна ніша є елементом, який підкоряється загальним законам нерівноважних систем. До природи слід “прислухатись” і в науковій, і в науково-технологічній діяльності, щоб ця діяльність ще болючіше не вдарила бумерангом по людству. Це зовсім не є запереченням науки, технологічного застосування науки у виробництві. Це орієнтація на екологічно чистіше виробництво, на розробку безпечних для природи і людини технологій в атомній енергетиці та ін.

Суттєвою функцією філософії є пізнавальна або гносеологічна. Теорія пізнання, гносеологія – розділ філософії, в якому досліджуються проблеми джерела, форм, можливостей, вірогідності та істинності пізнання. Найважливішими категоріями теорії пізнання є категорії форм чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного пізнання в науці, істина, заблудження, абстракція, узагальнення та інші. Хоча теоретико-пізнавальна проблематика почала

розроблятися ще в античній філософії, чітко відокремлено вона була поставлена у філософії Нового часу. Дискусії щодо того, “що є джерелом людських знань – відчуття чи розум?” – привели у XVII – XVIII ст. до відокремлення в теорії пізнання двох протилежних підходів – сенсуалізму (від лат. *sensus* – відчуття) та раціоналізму (лат. *ratio* – розум).

Питання про напрямок розвитку знань – чи воно ґрунтується на відчуттях, досвіді і піднімається до раціонально-теоретичних узагальнень, чи, навпаки, має вихідний фундамент у розумі і рухається до досвідної, чуттєвої сфери – було тісно пов’язане з дослідженням теоретико-пізнавальної специфіки форм чуттєвого пізнання (відчуття, сприйняття, уявлення) і форм раціонального знання (понять, суджень, умовиводів).

Такою ж принциповою в теорії пізнання є проблема істини. В основі її лежить дослідження взаємного зв’язку між суб’єктом та об’єктом пізнання. Проблема істини – це проблема відповідності змісту людських знань змістові об’єкту пізнання. Гносеологічні висновки щодо можливості або неможливості пізнання істини обумовлюють різні і навіть протилежні світоглядні, онтологічні, праксеологічні, методологічні і аксіологічні висновки. Із світоглядної точки зору прямо протилежним чином буде розумітись місце людини в світі, якщо, наприклад, виходити із гносеологічних настанов німецького філософа Х. Файхінгера і творця теорії відносності А. Ейнштейна.

Розмежування гносеологічних позицій у розв’язанні проблеми істини безпосередньо пов’язане з праксеологічною функцією філософії. Практика не тільки як об’єктивні процеси взаємодії людей і природи, а й як практика пізнавальної і, зокрема, наукової діяльності потребує філософських узагальнень. Практиксологічний вимір філософського знання пов’язаний не тільки з аналізом і узагальненням своєрідності взаємних змін людей і природи, окремих людей і суспільства в цілому в практиці їх взаємодії, а й у практиці наукових спостережень, вимірів, експериментів.

Практика значною мірою нераціональних форм осягнення світу в мистецтві, в моралі, в релігії і т.д. стала основою виділення в філософському знанні таких розділів, як естетика, етика, релігія. Своєрідне місце посідає в діяльності людей конкретно-історичне життя людства в таких його спільнотах, як раса, плем’я, народ, етнос, нація. Осмислення цієї сфери в проблематиці філософії як теоретичного світогляду спричинило виникнення такої галузі філософських знань, як історія філософії. А практика політичного і нормативно-правового життя привела до виникнення філософії політики і філософії права. Осмислення ж досвіду розвитку філософії привело до виникнення історії філософії.

Суттєвою функцією філософського знання є методологічна. Для розуміння цієї функції необхідно чітко уявити як спільні риси, так і відмінності таких понять

як метод і методологія. Метод (від гр. *methodos* – шлях дослідження, пізнання) – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, сукупність правил, прийомів пізнання і перетворення дійсності. Методологія (від гр. *methodos* – шлях дослідження та гр. *logos* – вчення) – тобто вчення про метод: 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, які застосовуються в певній галузі знань.

Становлення методології як зрілого і всебічного вчення про принципи, методи і прийоми пізнання відбулось у філософії Нового часу в XVII – XVIII ст. в зв'язку з бурхливим розвитком науки. Ф. Бекон обґрунтовує метод індукції, Р. Декарт, Б. Спіноза та Г.В. Лейбніц – метод дедукції. При цьому слід мати на увазі, що сучасна класифікація методів і прийомів пізнання враховує як своєрідність, так і зв'язок різних методів: конкретних наук, загальнонаукових, емпіричного пізнання, загальнофілософських.

Як загальнофілософські методи діалектика та метафізика були започатковані ще в античності, інші методи запропоновані пізніше. Діалектика – це філософський метод, за яким Всесвіт і різні його сфери розвиваються шляхом якісних змін, боротьби протилежних сил на основі універсального зв'язку всіх явищ, а метафізика – це метод, протилежний діалектиці. Щодо загальнонаукових методів, то до них належать аналіз та синтез, індукція і дедукція, моделювання та ін., а також прийоми дослідження: гіпотеза, ідеалізація, формалізація тощо. Звичайно, загальнофілософська методологія пов'язана не тільки з філософським осмисленням специфіки і зв'язку вказаних вище методів, а й з обґрунтуванням на цій основі різних типів філософської методології.

У сучасних умовах все більшого значення набуває аксіологічна функція. Аксіологія – вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір людьми напряму їхньої діяльності, характер їхніх вчинків. Цінності як філософська категорія відображають певні аспекти, сторони явищ дійсності, пов'язані з соціальною і культурною діяльністю людини і суспільства. Розрізняються предметні і суб'єктні цінності. Об'єктами ціннісного відношення є і природа, і окрема людина, і суспільство, і духовна сфера людини та суспільства. Оцінка одного і того ж явища може збігатися, а може відрізнятися у різних людей. Але завжди оцінка буде або позитивна, або негативна. В яких би категоріях ця оцінка не проводилася – “істина і заблудження”, “добро і зло”, “краса і огидність” тощо – завжди її основою є суб'єктні цінності. Суб'єктні цінності як критерій вибору оцінки реалізуються в формах настанов, цілей, проектів, імперативів, заборон.

І, нарешті, однією з функцій філософії є інтегративна функція. Інтегративна функція полягає в узгодженні всіх форм людського досвіду – практичного, пізнавального і ціннісного. Їх цілісне філософське осмислення – необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю

функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні і духовні, життєво-практичні досягнення людства загалом, а і його негативний історичний досвід. До цього долучається ще одна важлива функція філософії – критична. Пошук розв'язання складних філософських питань, формування нового світобачення, звичайно супроводжується критикою усіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на шляху до істинного пізнання, правильної дії. Завдання правильного критичного філософського мислення – руйнувати, розхитувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної “селекції”, акумуляції світоглядного досвіду і його передачі наступним поколінням.

Таким чином, всі функції філософії зорієнтовані на різноманітну людську життєдіяльність. В умовах загострення глобальних проблем зростає потреба наукового світоглядного зіставлення цілей і результатів різних видів діяльності людства з гуманістичними ідеалами, завданнями виживання людини на Землі. В цьому полягає гуманістичний загальнолюдський характер філософських знань, потрібних кожній сучасній висококультурній людині.

Підводячи підсумок, можна найбільш переконливо і яскраво визначити сенс філософії можна, звернувшись до висловлювань великих філософів минулого та сучасності.

Античний філософ *Платон* в своїх діалогах “Федон” та “Федр” вкладає в уста *Сократа* (469-399 р. до н.е.) роздуми про те, що під впливом філософії душа людини очищається і людина стає дійсно досконалою. Французький мислитель *М. Монтень* вбачав кінцеву мету філософії у доброчинності. Англійський філософ *Т.Гоббс* (1588-1679) вважав, що призначення філософії полягає в примноженні життєвих благ. Російський філософ *В. Соловйов* (1853-1900) вбачав призначення філософії у прагненні до духовної цілісності людського існування, а заняття філософією визнавав великою справою, добрим ділом, для усього світу корисним.

Вивчення філософії сприяє формуванню загальної культури та самобутності особистості, розширенню її світогляду, формує вміння до критичного мислення.

Філософію характеризує розмаїття ідей та концепцій, із яких кожен, хто вивчає філософію, може вільно вибирати будь-яку, не обмежуючи себе якимось схемами та рекомендаціями. Слід звертатися до філософських вчень минулого, до якого, в свою чергу, необхідно ставитись без зарозумілості та зневажливості. Ідеї та концепції минулого не тільки отримують розвиток у сучасному мисленні, але багато з них ще мають бути оціненими по достоїнству.

В системі філософського знання історично склалися наступні *розділи*:

- дослідження найбільш загальних питань буття; філософія, прагнучи охопити світ у його єдності, ставить питання граничних засад буття; вчення про буття отримало назву *онтологія* (в перекладі з грецької це означає вчення про суще);

- дослідження найбільш загальних питань пізнання; філософське вчення про пізнання отримало назву *гносеологія* (в перекладі з грецької – вчення про знання);

- аналіз пізнавальних можливостей людини передбачає вивчення форм і законів правильного мислення, які досліджуються таким розділом філософського знання як *логіка*;

- дослідження принципів і засобів побудови теоретичної (пізнавальної) і практичної діяльності – *методологія*;

- вивчення розмаїття конкретно-історичних форм філософствування у їх розвитку і наступності – *історія філософії*;

- вивчення найбільш загальних питань існування та розвитку суспільства; цей розділ називається *філософією історії та суспільства*;

- аналіз загальних питань буття людини; цей, один з найважливіших розділів, отримав назву *філософської антропології*;

- в сферу філософських інтересів входять *аксіологічні* проблеми, які досліджуються, перш за все, у філософських теоріях *етики*, що вивчає мораль як специфічну форму суспільної свідомості та *естетики*, що вивчає закономірності художнього освоєння світу людиною.

4. Фундаментальна роль належить філософії у розвитку і обґрунтуванні культури людства. У теоретичному плані культуроохоронна та культуротворча роль філософії полягає у розробці онтології культури, у відповіді на питання: що у бутті матеріальної та духовної культури належить до справжніх, а не ілюзорних людських цінностей. Успішний пошук конструктивної відповіді – передумова збереження нормального культурного середовища. Продуктивна місія філософії, її соціальна цінність полягає насамперед у її антропологічному призначенні: допомогти людині ствердитися у світі не лише як свідомій, а й високоморальній, емоційно чуйній, розумній істоті.

У добу загострення глобальних проблем філософія покликана проаналізувати допустимі межі “інструментального” ставлення до світу та альтернативні

шляхи прогресу, розвитку цивілізації. Нині, на межі тисячоліть, немає нічого актуальнішого, ніж збереження життя на Землі, запобігання глобальній катастрофі людства. Сучасна філософія не може абстрагуватися від можливого апокаліпсису, має бути філософією життя, і в цьому полягає її покликання. Хоч зв'язок філософії з політикою, навіть філософське осмислення політики, не дають ніяких підстав для того, щоб змішувати, ототожнювати ці якісно різні форми суспільної свідомості. Як теоретична форма суспільної та індивідуальної свідомості філософія осмислює стратегічні шляхи загальнолюдського існування і містить у собі заряд гуманістичної далекодії. Філософія має сенс не замикатися в національних межах, а долати еклектичність і створювати фундаментальні філософські праці та нові парадигми наукового пізнання й суспільного поступу. Серед повчальних уроків цінностей філософії чільне місце посідає і урок з німецькою класичною філософією.

Свого часу німецька класична філософія пододала зведення філософії до теорії пізнання, до логіки та методології науки і вийшла на рівень розуміння філософії як інтегрального духовного феномена, як самосвідомості всієї культури, а не лише науки. В той же час німецькі класики не створювали філософію заради філософії, а підкреслювали її слугову роль у суспільному та особистому житті. У Канта, наприклад, теоретична свідомість (розум), підпорядкована практичній, тобто моральній; у Шеллінга – естетичній; у Гегеля – осягненню епохи (“філософія є у думках схоплена доба”); у Фейєрбаха – антропології. Зазначені аспекти підкреслювали, що завдання філософії полягає в духовно-практичному осягненні людиною світу, утвердженні гуманістичних цілей.

Особливо велика роль філософії в сучасному світі, що постійно розвивається, змінюється. Якщо розглядати значення філософії з більш загальніших позицій, то одне з життєвих прагнень людини є прагнення зупинити час, встановити вічність. Вічний, отже постійний, невпинний, що живе, рухається; змінюється, піднімається по сходинках прогресу, досягаючи нових властивостей і якостей. Найціннішим завжди вважалося те, що забезпечує збереження. Таким засобом є, наприклад, пам'ять або писемність, більш довгочасна порівняно з мовленням. Удосконалюються день у день і такі засоби інформації, як фотографія, аудіо та відео. Усе це ніби підкорене розпачливому вигуку: “Зупинись, мить!” Саме філософія виникла як спроба людей піти у світ Вічного. У філософії Платона чітко показана відмінність між світом мінливих речей і світом незмінних ідей. Від речей до ідей рухається людське пізнання. Ідеї – мета, цінність. У їх осмисленні, а не у діях бачить Платон гідне людини життя. Такий ідеал поведінки майже забутий. Сучасна людина визнала свою поразку у боротьбі з часом. Втративши надію не помічати часу, людина, навпаки, наповнює нам своє життя, постійно включає його. Так з'являються еволюційні теорії. У біології вченим, який радикально включив час у світ повсякденності, став Чарльз Дарвін. У його теорії біологічні види ніби нанизані на голку часу: те, що завжди сприймалося як різне, виявилось зв'язаним походженням – поступовим

просуванням, удосконаленням, набуттям нових властивостей, якостей, що викликається самим життям.

Важливо наголосити, що в індивідуальному аспекті цінність філософії – у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною самої себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного поступу в майбутньому, пробудження до свідомого світосприйняття, у потрясінні свідомості. Потрясіння – пролог до пробудження духу, до самостійного духовного життя особи, до самосвідомості. У цьому випадку очевидне, те, до чого звикли, перетворюється у проблему, в сумніви, а звідси починається внутрішній діалог людини з самою собою, народжується процес філософствування. Якщо у людини немає пориву до нових горизонтів своєї свідомості, самоусвідомлення буття, картини світу, то без цього фактично нема філософії, і навчити її не можна. Свого часу Кант писав у трактаті “Про педагогіку”: “Взагалі не можна назвати філософом того, хто не може філософствувати. Філософствувати можна навчитись лише завдяки самостійному застосуванню розуму.”

Філософствування означає пошук цілісної картини світу, перетворення його в Універсум, надання йому (світу) завершеності і створення з частин цілого. Воно переборює “тупувату розсудливість” – напівосвіченість, що імітує процес мислення, “кружляє” серед закам’янілих понять і уявлень. “Перед людиною, – писав російський мислитель XIX ст. А. Григор’єв, – відкриваються колосальні світи, між собою пов’язані цілісно, збудовані органічною думкою. Тяжко, болісно аналізує вона сумніви, які здатні розбити всі побудови застарілих душевних і моральних вірувань.”

Філософія навчає мислити і пізнавати навколишній світ і себе самого, вчить умінню дивлячись – бачити. Вона як форма певного відношення до дійсності допомагає переробити духовну пустоту, стає важливим фактором в об’єднанні людства зі світом. У процесі філософствування духовно народжується людина, адже, вважає Гегель, вона народжується двічі: перший раз фізично, другий – духовно.

Вміння мислити, філософствувати завжди викликало підозру і недовіру в посередності, в так званих “освічених людей”, що розглядають філософію як занадто серйозне (і стомливе) заняття, щоб віддавати йому вільний час, але разом з тим і не досить серйозне, щоб відводити для нього робочий час. Їм здається, що їх обдурили, позбавивши бездумної впевненості у тому, що здавалося істинним, правильним. Характерною є закономірність, яка проходить через всю історію філософії, де кожен видатний мислитель замість того, щоб зводити наступний етап певної теорії, починає закладати новий фундамент індивідуального бачення світу, адже немає таких уявлень, понять, істин, які б не могли викликати заперечень: ті питання, що здавались вирішеними, знову стають проблемами. А цього “напівосвіченій розсудливості” не зрозуміти, як не зрозуміти радості торжества з приводу чергового досягнення в будь-якій сфері

людського знання. Відомий жарт німецького просвітителя Шаміссо – прокоментована ним подія, коли на честь доведення своєї теореми Піфагор наказав віддати в жертву богам сто биків. Шаміссо зауважив: “З тієї пори всі тварюки тремтять, коли відбувається чергове наукове відкриття.”

Становлення філософського знання – це завжди внутрішній духовний акт, який спалахує, опосередковуючи собою інші дії, в результаті чого з’являється нова, створена реальність. А створення – завжди відточена “інтелектуальна мужність”.

Важливе значення має практично-діяльна функція філософії, яка забезпечує їй активно-перетворюючу роль, як, наприклад, у постановці та визначенні цілей життєдіяльності. “Справжній філософ за покликанням, – говорив М. Бердяєв, – прагне не тільки пізнання світу але і його зміни, покращення... Інакше і бути не може, якщо філософія є насамперед вчення про сенс людського існування, про людську долю. Філософія завжди претендувала бути не тільки Любов’ю до мудрості, але й мудрістю. І відмова від мудрості є відмовою від філософії, заміною її наукою. Філософом є насамперед той, хто пізнає, але його пізнання цілісне, воно охоплює всі сторони людської сутності і людського існування, воно неминуче вказує на шляхи реалізації сенсу життя.” Ще одне з висловлювань Арістотеля: “Всі науки необхідніші за філософію, проте кращої за неї не існує, більш необхідної для людини.”

Узагальнення по темі

Філософія є теоретичною основою світогляду, або його теоретичне ядро, навколо якого об’єдналися різні частини світогляду. Разом з тим, філософія – це така форма суспільної та індивідуальної свідомості, яка постійно теоретично обґрунтовується, володіє більшою мірою науковості, ніж просто світогляд.

В світогляді знаходять своє завершення цілісність духовності людини. Фундаментальна роль належить філософії у розвитку і обґрунтуванні культури людства. Як методологія пізнання і соціальної дії філософія окреслює магістральні шляхи розвитку суспільства, визначає основні тенденції духовно-практичного освоєння світу.

Самоконтроль

1. Які джерела та особливості філософського знання?
2. Як співвідносяться філософія і наука?
3. Охарактеризуйте структуру та основні функції філософії.
4. Що таке світогляд? Основні історичні типи світогляду.

5. Яке місце посідає філософія в системі культури?

Тести

1.Зміст світогляду визначають:

- знання про світ, вироблені природознавством;
- знання, принципи, переконання, що виконують функцію життєвого орієнтування;
- політичні, економічні, соціальні програми;
- ті уявлення про дійсність, які є виключно індивідуальним надбанням людини.

2. Зміст світогляду групується довкола відношення:

- природне – соціальне;
- людина – світ.
- природні речі – штучні речі;

3.Філософія - це:

- наука про мудрість;
- володіння мудрістю;
- прагнення до мудрості;
- мудрість.

4.Хто із стародавніх філософів уперше використовує поняття “філософія”?

- Конфуцій;
- Сократ;
- Фалес;
- Платон;

- Піфагор;
- Демокрит.

5..Де вперше зароджується філософія як вищий тип світогляду?

- Давній Єгипет;
- Давня Греція;
- Давній Китай;
- Давня Індія.